

BAGIRTLAK KELİMESİNİN KÖKENBİLİMSEL AÇIKLAMALARI ÜZERİNE

Yrd. Doç. Dr. Muharrem ÖÇALAN

Sakarya Üniversitesi SMYO Türk Dili Öğretim Üyesi

muharremocalan@gmail.com, muharremocalan@yahoo.com

ÖZET:

Yurdumuzda koruma altına alınan kuşların listesinde yer alır. *Benekli Bağırtlak/ (Lat. Spotted Sandgrouse/ Pterocles senegallus); Bağırtlak (Lat. Black-bellied Sandgrouse/ Pterocles orientalis); Kılkuşlu Bağırtlak (Lat. Pintailed Sandgrouse/ Pterocles alchata); Paçalı Bağırtlak (Lat. Pallas's Sandgrouse/ Syrrhaptes paradoxus)* adlarıyla türleri vardır.

Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, Doğu Akdeniz bölgesinde, Ege bölgesi Gediz ve Menderes ovalarında bulunur. Doğu Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu'da yerli kuş olarak bulunur, diğer bölgedekiler yaz göçmeni olarak gelirler. Kışı, Doğu Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu ile Suriye ve Irak'ın güneyinde, Mısır'da geçirirler. Yurdumuz dışında; Kuzey Afrika, Kıbrıs, Kanarya adaları, İspanya'nın güneyi, Güneydoğu Rusya, İran ve Afganistan'da bulunur.

İsimler, dil ve kültür açısından çok önemli bir saha oluşturur. İsimlerde kültürel değişmelerin izlerini; toplumsal davranış, inanış, algılayış ve yorumlayış biçimlerinin yansımalarını görmek mümkündür. Bu sebeple dilbiliminde, ad bilimi (Onomastik) adı altında yeni bir alan oluşmuş, yer adları (Toponomi), insan adları (Antroponomi) ve kuş adları (Ornitoloji) incelenmek suretiyle tespit, tahlil ve tahminlerin yapılmasına yarayacak ilmî bilgiler disiplinize edilmiştir.

Bu tebliğde, Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde yerli ve göçmen olarak yaşayan *bağırtlak* kuşunun adı üzerinde onomastik, etimolojik, fonetik ve morfolojik açılardan bir inceleme yapılmakta, kelimenin kök ve ekleri üzerindeki açıklamalardan hareketle çeşitli mülâhazalar ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bağırtlak, Kuş Adları Bilimi (Ornitoloji), Köken Bilimi (Etimoloji)

GİRİŞ:

Bağırtlak, çocukluğumuzda ekinlerin biçilmesinden sonra büyüklerimizle birlikte çıktığımız avlanma gezilerinde tanıdığımız bir av kuşudur. Doğrusu, yıllardan sonra “bağırtlak” adı üzerine bir araştırma yapacağım aklımın ucundan geçmezdi. Dilbilimine sevdalandıktan sonra dahi üzerinde pek düşünmediğimiz bir kelime olan bu av kuşunun adı üzerine yazmak, Türk kültüründe ayrıntıların kapısını aralayan ve ayrıntılardaki esrarı araştırmamıza yol açan muhterem hocam Emine Gürsoy Naskali hanımefendinin himmetiyledir.

1. Bağırtlak Kuşunun Türleri, Özellikleri ve Yaşam Alanı: Yurdumuzda koruma altına alınan memeli ve kuş türleri listesinde, “*Bağırtlakgiller*” başlığı altında;

Paçalı bağırtlak (Pallas's Sandgrouse/ *Syrrhaptes paradoxus*),

Benekli bağırtlak (Spotted Sandgrouse/ *Pterocles senegallus*),

Bağırtlak (*Black-bellied Sandgrouse/ Pterocles orientalis*),

Kılkuyruk Bağırtlak (Pin-tailed Sandgrouse/ *Pterocles alchata*)

Kahverengi Bağırtlak (*Pterocles exustus*)adlarıyla türlerinin zikredildiği bağırtlak, yurdumuzun Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Doğu Akdeniz ile Ege bölgelerinde Gediz ve Menderes ovalarında bulunur. Doğu Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu’da yerli kuş olarak bulunan bağırtlak, diğer bölgelere de yaz göçmeni olarak gelir. Göçmen olanları kışı, Doğu Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu ile Suriye ve Irak’ın güneyinde, Mısır’da geçirirler. (*Bostancı: 2006, <http://kuscununsayfasi.tripod.com/turkce-1.html>, <http://www.kad.org.tr/listframe.htm> /Çevrimiçi)*

Yurdumuz dışında; Kuzey Afrika, Kıbrıs, Kanarya adaları, İspanya’nın güneyi, Güneydoğu Rusya, İran ve Afganistan’da da bulunan bağırtlak, nesli azalan kuş türlerindedir. Bu sebeple yurdumuzla birlikte Dünyada da koruma altına alınan, avlanmasına sınırlı sayı ve zamanda izin verilen kuşlardandır.

Bağırtlaklar, güvercin iriliğinde, kısa boyunlu, kısa ve tüylü bacaklı, kama biçiminde sivri ve uzun kuyruklu, bazı türleri sivri kanatlı kuşlardır. Parmakları kısa ve tüysüzdür. Arka parmak dumura uğramış, ayaktan biraz yukarda kısa bir mahmuz halini almıştır. Erkek ve dişi bağırtlakların görünüşleri farklıdır.

Ergin erkeklerde başın tepesi, ense ve göğüs açık kül rengi, gerdan açık pas sarısı renktedir. Gerdanın altında siyah bir leke vardır. Sırtı ve kanat örtü tüyleri sarı gri renkte ve kanat üzerleri gri kahverengi lekelidir. Kol uçma tüylerinin üzeri gri sarı, el uçma tüylerinin üstü koyu gri, her ikisinin altları siyahtır. Kanat altı örtü tüyleri açık gridir. Göğüste siyah ince bir şerit vardır. Karın kısmı siyahtır. Kuyruk kısımları açık gri sarı, enine siyah renkte bantlıdır. Kuyruk altı tüyleri kirli beyaz renktedir. Dişileri aynı iriliktir. Tepe ve göğüs kısmı soluk sarı kahverengi, üzeri boyuna koyu beneklidir. Sırt ve kanat üstü örtü tüyleri enine koyu şeritlidir. Yanakları kirli sarı, gerdanı beyazdır. Gerdanın altında siyah bir leke ve göğsünde ince siyah bir şerit vardır. Göğüs kirli krem sarısı; karın kısmı siyahtır. Boyu 34 cm.'dir.

Steplerde, yarı kurak ekili arazilerde, çöllerde yaşayan bağırtlaklar, gruplar halinde dolaşır ve hızlı uçarlar, uçuşları güvercini andırır. Kimi zaman su bulabilmek için 80 km. uçan bir kuş olduğu kayıtlarda yer alan bağırtağın erkek olanı, göğsünün arka tarafında suyu teninde tutabilecek tüyler taşır. Kuş, bu tüylerde muhafaza ettiği suyu, daha sonra yuvadaki yavrularına götürür. (<http://www.dusunencocuk.org/index.php/article/articleview/116/1/15/>). Uçarken, su başında ve yemlenirken ötüşleri her zaman duyulur Biri nadir olmak üzere yurdumuzda üç türüne rastlanır.

2. Bağırtlak Kelimesinin Adbilimi, Sözcükbilimi, Kökenbilimi Açısından İzahları:

Sözcükler, bir dilin anlam kalıpları olduğu kadar, o sözcüğün ait olduğu kültürde dünyanın algılanış ve yorumlanış biçimlerini de yansıtan aynalar gibidir. Sözcük köklerinden, eklerin yardımıyla türetilen sözcüklere kadar bu algılayış ve yorumlayış biçimini sezme mümkündür.

Bağırtlak kelimesi, Adbilimi açısından yukarıda tanıtımı yapılan av kuşunun çıkardığı sese dayalı adlandırma sonucu türetilmiş bir isim ve “kuş” ismiyle birlikte anıldığında da bir sıfat olarak kullanılmaktadır.

Kelime, sözlüklerde şu anlamlarla yer almaktadır:

2.1. Güncel Türkçe Sözlük'te: bağırtlak-ğı (*isim, hayvan bilimi*) Orta büyüklükte, eti sevilen bir cins göçebe ördek, bozkır tavuğu (*Querquedula*).(<http://www.tdk.org.tr/> Çevrimiçi) (Kelimenin Latincesi olarak verilen *Querquedula*, bizde daha çok “*elmabaş, yeşilbaş*” gibi çeşitleri olan bir ördek türüdür. / Öçalan)

DLT dizininde: bağirtlak: "*bağirtlak*" *denen kuş, Pterocles, 1, 503-2, 505-23 (Baharî; 2003, Atalay; "Endeks/ 60")*

Kāmûs-ı Türkî'de: bağirtlak: "Bir nev'î yaban ördeği, su çulluğu" (Sami; 269),

Derleme Sözlüğü'nde: **bağirtlak (I)** [baartlık, bağirtlak (II), bağirtlak (I), bağirtlak, bağirtlak (I), bertlek (II)] Yabanî ördeğe benzeyen, gece çok öten, koyu kurşunî renkli bir av kuşu.

bağirtlak (V) [baartlak, baatlak (II), bağirtlak, bağirtlak (III), bağirtlak (II)-1,2; bağirtkan- 1,-2; bağirtlak (II) 1,-2; bağirtlan]1. Geveze, çok bağirtan, gürültücü, 2. Asabî, titiz, sert, 3. Çok ağlayan çocuk, 4. Çok bağirtan hayvan. (DS II: 479-480)

Tarama Sözlüğü'nde: "**bağirtlak (bağirtlak kuşu, boğirtlak (I)** : Yabani ördek, kıl kuyruk kuşu." Anlamlandırması ve XV-XIX yüzyıllar arasındaki eserlerde kullanılmış şu örneklerle verilmektedir.:

§ *Bağirtlak susasa tan yeri ağarıcak kalkar, gün doğunca yedi menzil yol gider... (Hayatü'l Hayvan Tercümesi. XV. 172)*

§ *Bağirtlak eydür ki: Her ki epsem oldu kurtuldu. (Tefsir-i Ebilleys, Musa b. H. H. XV. 93-2)*

§ *El-mutarrik (Ar.): Yumurtlamağa yaklaşmış bağirtlağa derler (Terceman. XVI. 3, 47-1)*

§ *İspirud (Fa.): Boğirtlak kuşu. (Lûgat-i Ni'metullah. XVI. 97)*

§ *Seng-ħar (Fa.) : Bağirtlak kuşu ve kartal kuşu. (Câmîü'l Fûrs. XVI. 83-1)*

§ *İsperud (Fa.): ... Bağirtlak dedikleri kuş... (Et- Tuhfetü's Seniyye, Deşîşî. XVI. 64-1)*

§ *Kutat (Ar.), sefrud (Fa.) Bağirtlak kuşu. Senghârek (Fa.) dahi derler. (Akse'l İreb. XVII-XVIII.210-1)*

§ *Kutat (Fa.)¹: Rumide bir kuş ismidir, Fariside senhârek derler, Türkide bağirtlak ve bağrı kara tabir olunan kuştur. Bazı diyarda kıl kuyruk derler. (Bürhan-ı Katı' Tercümesi. XVIII-XIX. 457)*

§ *İsferud (Fa.) : Bağirtlak kuşuna denir. Ufacık taşlar yediği için seng-hârek dahi derler. (Bürhan-ı Katı' Tercümesi. XVIII- XIX. 63) (TS I, 371-372)*

"Bağirtlak" adı, Tarama Sözlüğü'nde bahsedilmeyen eserlerde de bulunmaktadır. Özellikle baznamelerde pek çok av hayvanıyla birlikte "bağirtlak" da geçmektedir. Bunlardan biri de 'İndî'ye aittir. Bağirtlak, M. Mehdi Ergüzel'in çalıştığı bu manzum eserde şu şekilde yer alır:

¹ Burada Arapça olan " kutat", (Fa.) kısaltmasıyla yanlış olarak verilmiş.(Öçalan)

1891. **Deve-kuşu hū-bāre** dahı **toy-toķlu**

1892. **Bağirtlak** -ıla **ķārvān kıl-ķuyruķlu** (Ergüzel; 2006)

Sevan Nişanyan'ın “*Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*” adıyla genel ağda paylaşımına açtığı elektronik sözlükte, *bağ, bağır, bağır-, bağırsak...*kelimeleri bulunmasına rağmen, *bağirtlak* kelimesi yoktur. (<http://www.nisanyan.com/sozluk/Çevrimiçi>)

Bağirtlak, **E. Denison Ross**'un hazırladığı, E. G. Naskali tarafından İngilizce'den çevirisi yapılan *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü*'nde de vardır. Eserde, **baghirtaq** (**İng.** Tibetan Short-toed Sand-grouse, *Manç.* Fiyelenggu, *Çin.* SHU CHÍ '*Kısa parmaklı Tibet bağirtlağı*'), **Çedüki Baghirtaq** (*İng.* The Northern Sand-grouse '*Kuzeyli bağirtlak*' *Manç.* Jasse-i amargi fiyelenggu, *Çin.* PEİ SHU CHI.) ve “**çil**” olarak yer alır. “**Çil**” bizde bir keklik türü olmasına rağmen, eserde *İng.* Pallas' Sandgrouse, *Lat.* Syrrhaptus paradoxus, *Man.* Nuturu, *Çin.* SHA CHI '*Pallas'ın bağirtlağı*' şeklinde bağirtlağı ifade etmektedir. (Ross: 1907, Çeviride 39-40)

Hasan Eren'in *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* adlı eserinde **bağirtlak**; “ ‘yabanî ördeğe benzer bir av kuşu’ ~*Tkm.* bağirtlak ‘bağırını yere verip duran bir av kuşu’. Orta Türkçede bağirlak olarak geçer. Türkçe “bağır” kökünden geldiği anlaşılıyor. Bu biçimin içindeki –t- sesi sonradan türemiştir. Sonundaki –lak kuş adlarında kullanılan bir ektir.” açıklamaları ve Brockelmann'ın, *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens* (s.77) eseri ile, Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish* (s. 319) adlı eserine göndermelerle yer almaktadır. (Eren; 1999/ 33)

Hasan Eren'in de atıfta bulunduğu **Clauson**'un köken bilimi sözlüğünde bağirtlak; “**bağırlak** ‘sand grouse’; presumably Dev. N. fr. **bağırla-**: but the semantic connection is not apparent. Survives in SE Türki **bağırtak** ‘the large sand grouse, *Pterocles ahenarius*’ *Shaw* 210, which is a later form of XVII **bağırtak** ‘Tibetan short-toed sand grouse, *Syraptus tibetanus* in the ‘Five Language Mirror’, see E. D. Ross, ‘ A polyglot list of birds in Turki, Manchu and Chinese’ *Monographs of the Asiatic Society of Bengal* II 9, Calcutta, 1909, p.287 (the sound change –l- >-t- suggests an origin further north-west) and in SW Osm. **bağırtlak** (**sic**) ‘the sand grouse *Tetrao alchata*; the black grouse, *Tetrao tetrix*’ *Redhouse* 330; **boğırtlak** (**sic**) **kuşu** ‘ a kind of patridge (çil)’ *Sami* 316. **Xak.** XI **bağırlak** *al-qatāt* ‘sand grouse, *Pterocles*’ *Kaş.* I/ 503 : **Çağ.** XV ff. **bağırtlak** (spelt) same as **bağıri kara** *San.* 125 r. 24; (**bağıri kara** ‘a

bird (paranda) larger than a dove, striped with various colours, predominantly yellow, with a black breast, which lives in the waterless stony desert (şahrā') (quotn.); also called **bağırtlak**, in Pe. *sangşikanak* (?)in Ar. *qatāt do.* 125 r. 18): **Osm.** XV ff. **bağırtlak** fairly common in Ar. and Pe. Dicts. for 'sandgrouse', etc.; once (*IV 119*) XVI **boğurtlak** *TTS I 69; II 95; III 61; IV 68.*" açıklamalarıyla verilmektedir. (Clauson: 1972/ 319)

Andreas Tietze'nin, Kökenbilim sözlüğünün A-E cildinde kelime hakkındaki izahlar da şu şekildedir: "**bağırtlak**: 'Bir nevi yaban ördeği' (DS 479-480, TS 370-372) < ETü.*bağırlak* (a.m. Clauson 1972 s. 319. Barbier de Meynard 1881 I, 270) < *bağır* 'göğüs' + *lak* eki (b. M. Erdal 1991 I, 89-90). Aradaki *-t-* fonetik bir ilavedir. *Krş. bağırtgan, çığırtgan.*

Eski Türkçede var olan isimden isim yapan *-lak* eki, hayvan adları (özellikle kuş adları) yapar. Bunların çoğunda küçültme anlamı da vardır. (M. Erdal 1991 -I, 89-90) *Bağırtlak, böğelek/ büvelek, çaylak, emlek/ emlik/ emilik.* Ayrıca vücut parçaları belirten *-lak* isimlerini kaydedebiliriz. *Boğurdak/ boğurtlak* gibi bazı yer sıfatlarında (ms. *berülek*) görülen *-lak* ekinin aslı ise *-rak* ekidir (b. *acırak*)". (Tietze 2002/ 261)

Tuncer Gülensoy'un henüz baskısı tamamlanmamış olan ve şimdiye kadar hazırlananlardan farklı ve kapsamlı bir biçimde hazırladığı Kökenbilim sözlüğünde, "bağırtlak" şu izah gösterimiyle yer almaktadır:

bağırtlak 'bir tür kuş' < OT. *bağırlak* (DLT) [< *bā +*kır-* (*t*)- *lak*] An. ağıl.: *bağırtlak, baartlük, bağartlak, bağırtlah, bağırtlaz, bağıtlak, bertlek.* '1. yabanî ördeğe benzeyen, gece çok öten, koyu kurşunî renkli bir av kuşu' (*DS. II, 479*)

BAĞI (> a) **R-** *T- LAK* (> *h~z*)
BA [ğ = Ø] **AR-** *T- LÜK*

BAĞI (*R = Ø*) - *T- LAK* (> *h~z*)
BE [< **AĞI**] **R-** *T- LEK*

Gülensoy, bu şemaların altına DS II 480'den 2. 'geveze, yaygaracı', 3. 'asabî, titiz', 4. 'taşlık arazi', 5. 'ağustos böceği' anlamlarını da aktarmış ve kelimenin Türkmen Türkçesindeki *~bağırtlak* 'bağırını yere verip duran bir av kuşu' anlamını ilave ederek, Eren'in yukarıya aldığımız sözlüğüne atıf yapmıştır. (Gülensoy: 2005/ 69)

Jean Deny, kelimeyi; "**bağırt-lak** bir nevi yaban ördeği <<*sarcelle*>> (*mk. bağır-mak ve bağirt-mak*) bir *fil tabanı* üzerine teşkil edilmiş kelime." şeklinde izah ederken, kitabın

Türkçeye çevirisini yapan A. Ulvi Elöve, bu izaha; “Müellif bu ördek ismini bağırmaq’tan türemiyor. Fikrimizce bu (göğüs ve karaciğer) mânâlarındaki bağır veya (bel, yan) mânâsındaki “böğür” ile ilgili görünüyor.” diye itiraz kaydı koymaktadır. (Deny: 1941/526)

Hamza Zülfikar, yapı bakımından terimleri izah ederken “bağırtlak” ismini, “-la (-le) veya -lak (-lek)” eki başlığı altında zikreder. Eserde “+la-k” yapısındaki örnekler verildikten sonra; “ekin halk arasında doğrudan isim köküne getirilmiş biçimleri vardır” denilmekte ve yemlek, özlek, tuzlak, taylak, **bağırtlak**, avurtlak, aşağılak örnekleri sayılmaktadır.(Zülfikar: 1991/ 102)

Tahsin Banguoğlu; “-lek Adları” başlığı altında; “-le- isimden fiillerine gelen düşmeli -ik eki bu fiillerin bir türlü sıfatfiillerini meydana getirir. Bunlar sıfat (önad) olurlar. Ancak bu iki ekin kaynaşması ile birleşimin farklı bir anlatım kazandığı ve doğrudan doğruya isimden sıfatlar (önad) ve adlar yaptığı görülür.” diyerek; “evlek göñlek > gömlek, gırtlak, çaylak, bellek, **bağırtlak**, ıslak, ablak” örneklerini sayar. (Banguoğlu: 1995/ 186)

Ş. Ali Bozkaplan, “Türkiye Türkçesindeki Kuş Adları ve Onların Sistematiği” adlı makalesinde *bağırtlak* ismini, fiilden isim yapan eklerle kurulmuş kuş isimleri arasında sayar ve -AlAk ekli bir türeme olarak belirtir. (Bozkaplan: 1987, 48, 70)

3. Kelimenin Morfolojisi ve Etimolojisi Hakkında: Kelime kökünün, sözlüklerdeki; “ **bāğ:** Far. 1- Üzüm kütüklerinin dikili bulunduğu toprak parçası 2- Meyve bahçesi” (TS, I/192), “büyük bahçe, bostan” (Devellioğlu: 64) anlamlarıyla doğrudan bir ilgisinin olduğunu düşünmüyoruz.

Kelime kökü hakkındaki mülâhazalarda görülen farklılıkları şematik olarak şöyle sıralayabiliriz:

Bilim insanı	Kök türü hk. kanaati	Tanımı
Eren	İsim (?)	“Türkçe “bağır” kökünden geldiği anlaşılıyor. Bu biçimin içindeki -t- sesi sonradan türemiştir. Sonundaki -lak kuş adlarında kullanılan bir ektir.”
Tietze	İsim	< ETü. <i>bağırlak</i> (a.m. Clauson 1972 s. 319. Barbier de Meynard 1881 I, 270) < <i>bağır</i> ‘göğüs’ + <i>lak</i> eki (b. M. Erdal 1991 I, 89-90). Aradaki -t- fonetik bir ilavedir. <i>Krş. bağırtgan, çığırtgan</i> . Eski Türkçede var olan isimden isim yapan -lak eki hayvan adları (özellikle kuş adları) yapar.

J. Deny	Fiil	“ bağirt-la,ak bir nevi yaban ördeği <<сарсelle>>(mk. bağır-mak ve bağirt-mak) bir fiil tabanı üzerine teşkil edilmiş kelime.”
Clauson	Fiil (?)	Bağırlak/ bağirtak < bağır-la-: (/ l / > Kuzeybatı dillerinde / t /) Ancak, Clauson bu izahla birlikte; “ <i>fakat, bu fiille anlam ilişkisi kurulamaz</i> ” (?) gibi bir ifade de kullanmaktadır.
A.U. Elöve	İsim	(Deny’e itiraz kaydı); “ <i>Müellif bu ördek ismini bağırmak’tan türemliyor. Fikrimizce bu (göğüs ve karaciğer) mânâlarındaki bağır veya (bel, yan) mânâsındaki “böğür” ile ilgili görünüyor.</i> ”
Gülensoy	Yansıma (İsim)	bağırtlak ‘bir tür kuş’ < OT. bağırlak (DLT) [< * bā+kr- (t)- lak] BAĞI (> a) R- T- LAK (> h~z) BA [ğ = Ø] AR- T- LÜK BAĞI (R = Ø) - T- LAK (> h~z) BE [< AĞI] R- T- LEK
Zülfikar	İsim	Hocamız, “-la (-le) veya -lak (-lek)” eki ile türetilen terimleri açıklarken “+la-k” yapılı örnekleri verir ve; “ <i>Ekin, halk arasında doğrudan isim köküne getirilmiş biçimleri vardır. Örn.: yemlek, özlek, tuzlak, taylak, bağırtlak, avurtlak, aşağılak.</i> ” der. Not: Zülfikar’ın bu ifadesinde “bağırtlak” kelimesinin (t) ünsüzüne dair bir izah olmadığı için biz şöyle anladık: Bağirt+la-k
Ergin	Fiilden türeme kalıplaşmış ses taklidi isim	Ergin, doğrudan bağırtlak isminden bahsetmemekle birlikte, <i>kelime kökleri başlığı</i> altında ‘ <i>fiilden yapılmış isim kökleri</i> ’ konusunu anlatırken; “ <i>kelimeleri köke indirdiğimiz zaman çok defa fiil kökleri karşımıza çıkar</i> ” diyerek, to-k, ba-ğ örneklerini sayar (Ergin; 1988, 206) İsimden fiil yapım ekleri içinde saydığı “ + r - ” örneklerinde ise bu ekin ses taklidi isimlerden fiil yapmakta oldukça işlek olduğunu ifade eden hocamız: bağ+ır-, çağ+ır-, öğ+ür-, geğ+ir-... örneklerini verir. (Ergin; a.g.e., 251)

		Bu izahları birleştirdiğimizde hocamızın, kelime kökünün ba-ğ şeklinde oluşmuş ve kalıplaşmış bir yansıma kök bağ olduğunu düşündüğüne hükmedebiliriz. (M. Ö.)
Banguoğlu	İsim	“ -lek Adları ”; “-le- isimden fiillerine gelen düşmeli -ik eki, bu fiillerin bir türlü sıfatfiillerini meydana getirir. Bunlar sıfat (önad) olurlar. Ancak bu iki ekin kaynaşması ile birleşimin farklı bir anlatım kazandığı ve <u>doğrudan doğruya isimden sıfatlar (önad) ve adlar yaptığı</u> görülür. <i>evlek gönlek > gömlek, gırtlak, çaylak, bellek, bağirtlak, ıslak, ablak...</i> ”.

Yukarıya aldığımız örneklerde görüldüğü üzere, T. Gülensoy’un izahının dışında, bağirtlak kelimesinin bütününü kök-ek olarak ayrıntılı bir biçimde ortaya koyan izah yok denebilir. Çizelgede görüldüğü gibi Deny ve Clauson’dan başka kelimeyi fiil tabanına bağlayan yoktur. Ancak; Deny’e, eserin Türkçesini hazırlayan Elöve’nin itiraz dipnotuyla kelimeyi “*bağır, böğür*” kelimesiyle ilgili olarak göstermesi dikkat çekmektedir. (Bkz. agy.) Clauson ise sözlüğünde “*bağır-la-*” fiil tabanını işaret etmesine rağmen “*anlam bağı kurulamayacağı*” da ifade etmekle, tereddüdünü dile getirmektedir (agy.). Bu durumda şu sorular sorulmalıdır:

- Kelime kökü, ETü. döneminden beri kaynaklarda geçen “*bağır*”; ‘kara veya ak ciğer’ anlamıyla mı ilgilidir? Yoksa “*bağır-*; *yüksek ses çıkarmak*” anlamıyla mı ilgilidir?
- Eğer kelitemiz “*bağır*” isim tabanına dayanıyorsa bu taban, kök mü yoksa gövde midir?
- Türkçede kelime köklerinin eskiye doğru gidildikçe daha basit kökler halinde görüldüğü (bağ < ba-ğ, ağız < ağı- .. Bkz. *Hacıeminoğlu; age 21 vd.*) dikkate alınırca, bu tabanların daha önceki şekillerinin irdelenmesi gerekmez mi?

Bu sorulara, yapılan izahlarda doyurucu bir cevabı bulmak mümkün görünmemektedir. Belki bu sorulardan da önce, kökenbilimsel bir çalışmada kök veya ekin hangi tarihsel döneme kadar irdelenmesi gerektiğini yeniden ele almak gerekmektedir. Zira bazı çalışmalarda kelimenin ek kalıplaşmalarından sonraki hâli esas alınarak izahlar yapılmakta, bazılarında ise izahlar kelimenin gövde hali açıkça görülmesine rağmen, gövdeden itibaren ele alınmaktadır.

Nitekim bu çalışma esnasında karşılaştığımız durum da bu soruların sorulması gerektiğini ortaya koymuştur. Tebliğimize konu olan “bağirtlak” kelimesinin çözümlemesinde bu konuda bir birliğin olmadığı görülmektedir. Doğrudan kelimeyi konu edinerek kökenbilimsel izahlar yapanların düşüncelerindeki farklılıklar, kelimenin kök ve ek bakımından açıklanmasını da zora sokmaktadır. Örneğin Deny, kökü *bağirt-* fiil gövdesinden ele alırken, muhalefet edenler de *bağır*, *böğür* ‘*döş, yan*’ isim tabanlarından işe başlamaktadırlar.

Kökenbilimsel bir izahta kelimeyi teşkil eden bütün unsurlar açıklanmış olmalıdır. Bir Kökenbilim sözlüğünde de bütün gerekçe ve türleriyle kelimenin parçaları izah edilmelidir. Bu minvalde kelime kökünün ya isim ya da fiil olması gerekmektedir.

Bağirtlak isminin “bağır” isim tabanına dayandırılması; hem ETü. döneminde “*bağır*” yerine “*köküs*” (Alyılmaz; 2004, 652) kullanıldığı hem sızıcı “g”nin varlığı hem de sözcüğün çok farklı fonemleri içermesi gibi pek çok yönden mümkün görünmemektedir. “Bağır” ismi yerine de bugünkü Türk lehçe ve şivelerinde *köks* (*AzTr.*), *kükrek*, *tüş* (*Tat.Tr.*), *kevde*, *kökirek* (*Kaz.*), *kökürök* (*Kırg.*), *kökräk* (*Özb.*), *kükräk*, *tüş* (*Başk.*), *dööş*, *kükrek* (*Türkm.*), *kökrek* (*Uyg.*) (Ercilasun vd.,1992, 44) kelimelerin kullanılıyor olması, bu düşüncemizi doğrulamaktadır. Şu halde kelime kökünün *gögüs*, *döş* mânâsındaki *bağır* ile ilgisi, biraz zorlanırsa *bağırma* eylemiyle *akciğer* ilişkisi üzerinden kurulabilir. Kelimeye ait anlamlar içerisinde Türkmen Türkçesindeki “*Bağrını yere vurup duran kuş*” anlamı da kelimenin “*bağır*” ile alâkalı olduğuna dair bir izlenim oluştursa bile bu anlamın “*bağırma*” eyleminden baskın olduğunu düşünmüyoruz. Bizce bu da doğru gibi görünen kuvvetli bir analogi sayılabilir. Ancak bu durum, kelime kökünün daha sade bir isimden teşkil olamayacağı sonucunu doğurmaz. Nitekim Gülensoy’un izahı kelime kökünü daha ayrıntılı ortaya koyarak *bā+* yansıma ismine kadar götürmektedir. (Bkz. agy.) Ergin’in isimden fiil yapan eklerde verdiği örnek de (*bağ+ır-*) bir farkla (*bā+ / bağ+*) hocamızın izahını destekler görünmektedir (Bkz. agy.).

Türkçeye hizmetleri sebebiyle hayırla yâd edeceğimiz N.Hacıeminoğlu da “*Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*” adlı eserinde *bağır-* kelime kökünü, isimlerden fiil türeten eklerden *-ır-*, *-ir-* ekini örneklendirirken *bakır-* < *bak- ır-* ‘*bağırma*’ (*Div. IV*), *bırkır-* < *bırk- ır-* ‘*homurdanmak*’ (*Div. IV*), *çakır-* < *çak- ır-* ‘*seslenme*’ (*Div. IV*) örnekleriyle zikreder (Hacıeminoğlu: 1992/ 188). Ancak, hocamızın yansıma kökleri “sözde isim” olarak

tanımlaması sebebiyle; “-ır-/ -ir- ekiyle isimlerden teşkil edilen fiilleri kök/ ek olarak ayırmanın doğru olmadığı” şeklinde bir ihtiyatı mevcuttur.

Hacıeminoğlu hocamızın bu ihtiyatına rağmen kelime kökünün “bak+” yansımalarına kadar rahatlıkla götürülebileceğini düşünüyoruz. Tuncer Gülensoy hocamızın “bağırtlak” kelime kökünü “ba+” yansıma köküne kadar götürmesinden aldığımız ilham üzerine yaptığımız araştırmada, kelime kökünün kuşun bağırmasıyla ilgili olarak *bā+ şeklinde değil de *bağ* < *bak* şeklinde olduğuna kanaat getirdik. Böyle düşünmemizdeki en temel gerekçe, (ele aldığımız kuşu tariflemese bile) TS dahil olmak üzere pek çok kaynağın *ördeğe benzer bir kuş* olarak tanımladığı Bağırtlak kuşunun sesinin –*kuş için-* ağız açılmalı bir *gaga+ gırtlak* sesi olmasıdır. Bu sebeple kelime kökü, “*vak vak*” sesinde olduğu gibi “*bak*” şeklinde olmalıdır. Nitekim; *çak+ ır-, böğ+ ür-, fiş+ kır-, çav+ kır-, hay+ kır-, hün+ kür-, püs+ kür-* (Banguoğlu; age. 213/13; Ediskun; 1992, 225), *huç+ kır-, püs+ kür-* (Gencan; 2001, 271) örneklerinde veya Korkmaz’ın *süm+ kür-* (* < *süm+ ük+ ür-*) (Korkmaz; 2003, 115), Öztürk’ün *bök+ ü-r-* ‘böğürmek’, *çüç+ kür-* ‘aksırmak’, *kiş+ kir-* ~ *kiç+ kir-* ‘tiz ses çıkarmak, bu sesle bağırarak’ (Öztürk; 1994, 31) örneklerinde de üç sestem oluşmuş ve bunlardan fiil türeten, fiile yapma anlamı veren bir ekle genişlemiş yansıma kökleri mevcuttur.

Kırgız Türkçesi sözlüğünde, *bak III, bak bak* şeklinde madde başı olarak verilen; 1- Keçi sesini taklit, 2- Mırıldanma anlamları ve “*bak bak etip ele süylöp atasıng*”(Yudahin; 1994, 79) örneği ise bu şekilde yansıma köklerin başka hayvan sesleri için de kullanıldığına delil sayılabilir.

Böyle bir kök kabûlü, “bağırtlak” özelindeki izahlarımızı Z. Korkmaz hocamızın; “*Bu fiillerin, genişletilmiş ses yansımaları biçimlerin birer fiil gibi kullanılmasından oluşma ihtimali zayıf görünmektedir.*”(Korkmaz; 2003, 191) tereddüdüne kısmî de olsa bir açıklık getirirken, H. Zülfikâr hocamızın; “*İlk bakışta birer ikincil biçim gibi görünmekte ise de birer fiil yapımı ekiyle birincil köklerden türlü ses değişimleriyle kahlışmıştır*” (Zülfikâr; 1996, 103) izahından da destek alır kanaatindeyiz.

Buraya kadar, kök ve köke gelen ilk yapım eki hakkında düşünceleri derledik. Fikrimizce kelime kökü “*bak +*” yansımalarından, köke gelen ilk yapım eki de +(I)r – isimden fiil yapım ekinden oluşmaktadır. Bu şekildeki bir tahlil, Banguoğlu’nun –*ir* fiilleri başlığı altında

verdiği ve “bir alanda işlek olarak kullanılan, ve bazı fizyolojik işleyişleri andıran yansımalara gelerek onların kılınışı anlamında fiiller yapar” diye tanımladığı **çağırmaq, bağırmaq, böğürmek, öğürmek...** (Banguoğlu; 1995, 212) gibi örneklerle de uyuşur.

Ancak, buraya kadar mutabakat sağlanmış olması da ele aldığımız “*bağirtlak*” kelimesindeki morfolojik ihtilafları çözmeye yetmiyor. Zira kelimenin **+ır-** ekinden sonraki kısmında bulunan ekler konusunda da buraya kadar olanlarda olduğu gibi farklı yaklaşımlar mevcuttur.

Örneğin; **bağır-** gövdesinden sonra gelen **-t-** ünsüzü, yukarıda görüldüğü üzere, pek çok bilim insanı tarafından “*türeme ünsüz*”, “*sonradan türeme*”, “*fonetik bir ilave*” gibi nitelemelerle verilmektedir. Kelimenin OTü. döneminde görülen *bağır+lak* biçimini arkaik olarak mı düşünmek gerekecek, yoksa **-t-** ; *öng+ür-t-* ‘*ileri geçmek*’, *ad+ır-t* ‘*Fark, ayırma, seçme*’ (< *adır-* ‘*ayırmaq*’ (Tekin; 1968, 108; Gabain; 1988, §131) örneklerindeki gibi daha eski bir şeklin tezahürü olarak mı değerlendirilecektir?

Ir- eki, geçişsiz bir fiil gövdesi oluşturduğuna ve **+IAk** (< **IA-k**) eki addan fiil türeten **+IA-** eki ile fiilden sıfat yapan **-k** ekinin kaynaşmasından oluşmuş birleşik bir ek (Bkz. Korkmaz; 2003, 50) olarak tanımlanıp kabul edildiğine göre; ETü (Alyılmaz: 2004, 561), OTü. metinlerinde görülen “*bağırlak*” yerine “*bağirtlak*” biçiminin ortaya çıkmasında **-t-** ‘nin sadece fonetik bir ilave olduğunu düşünmek olası görünmüyor.

Bu durumu, **+Ir-** ekinin geçişsiz fiil türetmesi ve ortaya çıkan **-t-**’ yi izleyen **+IA-k** ekinin kaynaşmaya uğradıktan sonra **-IAk** biçimiyle kazandığı özel nitelikle (Korkmaz; 2003, 50) ilgili görüyoruz.

-t-’nin bu yapıda oldurganlık işlevi olmadığına ve takibeden **+IA-k** eki, ister kaynaşmaya uğramış hâliyle isterse kaynaşmamış hâliyle olsun, addan türetme işlevinde olduğuna göre, **-t-** burada isim yapma işlevini üstlenmiş olmalıdır.

Gürer Gülsevin de *-IAk* ekini; geçişli tek hecelilerde sıfat (*yirt-lak*), geçişli tek hecelilerde ve (*kur-lak*) çok hecelilerde isim yapan ve işlek olmayan bir ek olarak vasıflandırarak çok hecelilere *bağirt-lak* ‘*bir çeşit yaban ördeği*’ örneklerini verir. Ek ile ilgili sonuç kısmında; “*-lak eki, geçişsiz, dönüşlü, edilgen ve işteş çatılı fiiller üzerine kullanılmamıştır.*” der. (Gülsevin; 1993/ 73-74)

Bu sebeplerle biz; [**bak+ ır- t (ı) + (IA – k)**] biçiminde bir kelime yapısının oluştuğu, **bak+ ır- tı** isim gövdesine ek kalıplaşmasıyla işlev değiştirmiş +(**IA- k**) ekinin OTü. döneminden sonra getirildiği kanaatine sahibiz. Orta hecenin vurgusuzluğu yüzünden ünlü düşmesi ise bilinen bir durumdur.

Derleme sözlüğünde geçen; **bağirtlak (VII) Ağustos böceği**, ele aldığımız kuş adı ile kökenbilimsel açıdan doğrudan bir benzerlik, **bağirtlak (IV) Yoncaya benzeyen bir ot** anlamındaki sözcük dolaylı bir benzerlik (bağirtan bir ot olabilir) taşıdığını düşünüyoruz. Aynı yerdeki **bağirtlak (II) [bağırsalık-1] Kadınların göğüslerini kapamak için kullandıkları göğüslük**; **bağirtlak (III) [→bağırdak (I) -1] Çocuğun düşmemesi için beşiğe veya salıncağa bağlanan enli kuşak. (DS II/ 478-479), çocuk önlüğü, kadın bağı, boyuna bağıra dolanan bağ** gibi anlamlarda dilimizde bulunan ve incelemeye aldığımız kelimeyle sesteş görünen “**bağirtlak**” kelimelerinin kökenbilimsel izahları ise ayrı bir makale konusu olarak ele alınabilir. Zira biz o kelimelerin ETü.’de varlığını bildiğimiz “**ba-**” (Bkz. Hacıeminoğlu, age.) fiil kökünden türeme olduğu kanaatini taşımaktayız.

DS’nin aynı sayfalarında “**bağirtlak (VI) Taşlık arazi**” anlamıyla geçen sesteşi için ise bağirtlak kuşunun bolca bulunduğu bir yöre olması hasebiyle bir adlandırma olduğunu düşünmekteyiz.

Son söz olarak; pek çetin bir alan olan kökenbilim konusundaki izah çabalarımızın, bu konuya yıllarını vermiş üstad ve hocalarımıza sonsuz saygımızın varlığının bilinmesi istirhamımızla, verilen emeklere karşı bir aykırı duruş olarak nitelendirilmemesi dileğimizi ifade etmeliyiz.

Yapmaya çalıştığımız işin, Türkçe sevdalısı muhterem hocamız **Prof. Dr. Kemal Eraslan**’ın “**Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı**” tartışmalarında ifade buyurdıkları; “**Hiçbir zaman bir kesinlik söz konusu değildir ama yeni pencereler açmak söz konusu. Türkçeye ne kadar çok pencere açarsak, Türkçeyi o kadar aydınlık görürüz. Ne kadar az pencereden bakarsak, o kadar karanlık görürüz.**” sözü çerçevesinde değerlendirilmesini arz ederiz. Biz de açılan pencerelerden farklı bir gözle bakmaya çalıştık, o kadar.

KAYNAKLAR:

Alyılmaz, Cengiz (2004); *Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi*, Kurmay Yay. Ankara 2004.

Atalay, Besim (1986); *Divanü Lûgati't Türk Dizini*, TTK Basımevi, Ankara 1986.

Bozkaplan, Ş. Ali (1987) “*Türkiye Türkçesindeki Kuş Adları ve Onların Sistematiği*” TDAY Belleten, s.43-79, Ankara 1992.

Baharî, Mehran (2003); *DLT Dizini*, TDK Yayını, (PDF’leştiren M. Bahari), <http://mehran1.persianblok.com> (Çevrimiçi)

Banguoğlu, Tahsin (1995); *Türkçenin Grameri*, TDK Yay. (4. Baskı) Ankara 1995.

Bostancı, Şakir; “*Yurdumuzda Koruma Altına Alınan Memeliler ve Kuşların Familya İtibariyle Listesi*” (<http://abone.rt.net.tr/muhduhb/liste2.html> / Çevrimiçi)

Clauson, sir Gerard (1972); *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford at the Clarendon Press, London 1972.

Çakmak, Merete; Mary Işın; *Anadolu Kuş Adları Sözlüğü*, Kitap Yayınevi, İstanbul Eylül 2005

Deny, Jean (1920); *Grammaire de la Lanque turque*, Çev. A. Ulvi Elöve, 1941 İstanbul.

Derleme Sözlüğü (1993); II. Cilt, TDK Yay., Ankara Üniversitesi Basımevi 1993.

Ediskun, Haydar (1992); *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, (4.Baskı), İstanbul 1992.

Ercilasun, A. Bican, A. Mehmedoğlu Aliyev, A. Şayhulov v.d; *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, I. Cilt. KB Yayınları 1371, Ankara 1992.

Eren, Hasan (1999); *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara 1999.

Ergüzel, M. Mehdi (2006); *İndî'nin Manzum Baznâmesi “Kitâbü Bâz-nâme-i İcâd-ı Mücerreb”*, İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin,.(*Basılmamış eser*)

Gabain, A. von (1988); *Eski Türkçenin Grameri*,(Çev. M. Akalın), TDK Yay., Ankara 1988.

Gencan, T. Nejat (2001); *Dilbilgisi*, Ayraç Yay., Ankara 2001.

Gülensoy, Tuncer (2005); *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Tarihî, Yaşayan Türk Dilleri (Şiveleri, Lehçeleri) Anadolu Ağzları ve Altay Dilleri ile Karşılaştırmalı Köken Bilgisi Sözlüğü Etimolojik Sözlük Denemesi (1. Cilt) A-K (- Basımda -)*

Gülsevin, Gürer; Selma Gülsevin (1993); *Kâmûs-ı Türkî'ye Göre Türkçede Yapım Ekleri ve Kullanılışları Fiilden İsim Yapan Ekler*, Özmert Ofset, Malatya 1993.

Haceminođlu, Necmeddin (1992); *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, KB Yay., 1348, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir 1992.

Korkmaz, Zeynep (2003); *Türkiye Türkçesi Grameri*, TDK Yay.: 827, Ankara 2003.

Nişanyan, Sevan ( ); *Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*,

<http://www.nisanyan.com/sozluk/search.asp/bađırtlak>(Çevrimiçi)

Öztürk, Rıdvan (1994); *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yay. Ankara 1994.

Ross, E. Denison (1907); *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi Mançuca ve Çince Sözlüğü*, (İngilizceden çev. E. Gürsoy- Naskali) TDK Yay., Ankara 1994.

Sami, Şemseddin(1996); *Kāmūs-ı Türkî* , Çağrı Yayınları, İstanbul 1996 (7. Baskı)

Tarama Sözlüğü (1995); I. Cilt, TDK Yay.,Ankara Üniversitesi Basımevi 1995. (3. Baskı)

Tekin, Talat (1968); *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume No. 69, Bloomington 1968.

Yudahin, K.K.(1994); *Kırgız Türkçesi Sözlüğü*, (Çev. A. Taymas)TDK Yay. Ankara 1994.

Zülfikar, Hamza (1991); *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, TDK Yay., Ankara 1991.

.....(1996); *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler*, TDK Yay., Ankara 1996, VIII + 700 s.

<http://kuscununsayfasi.tripod.com/turkce-1.html> (Çevrimiçi)

<http://www.kad.org.tr/listframe.htm>(Çevrimiçi)

<http://www.dusunencocuk.org/index.php/article/articleview/116/1/15/>(Çevrimiçi)